

prof. dr hab. Maria Wojtczak

Wydział Neofilologii

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Recenzja

pracy doktorskiej mgr Adama Sosnowskiego

pt.: „Das Polenbild im Werk von Martin Pollack – zwischen Berichterstattung und Fiktion“

Przedłożona do oceny rozprawa zapowiada swym sformułowaniem tematu precyzyjne teoretycznoliterackie wykreślenie pola badań, które dotyczy zderzenia dwóch sposobów tworzenia tekstów przez jednego autora. Czytelnik spodziewa się dowiedzieć jaki jest obraz Polski postrzegany oczyma współczesnego austriackiego pisarza Martina Pollacka, w świetle literaturoznawczego rozróżnienia między fikcją a rzeczywistością, a dokładnie faktem rozumianym jako „sprawozdanie” a wyobrażeniem.

Chciałabym już na wstępie stwierdzić, że praca spełnia obietnicę zawartą w swoim tytule.

Wyróżnia ją bowiem wnikliwa, wielowątkowa analiza obrazu Polski i Polaków w twórczości wyjątkowego austriackiego pisarza, tłumacza i promotora polskiej literatury na obszarze niemieckojęzycznym. Wyjątkowego podwójnie: primo, ponieważ Pollack jest synem wojennego zbrodniarza, Gerharda Basta, który jako SS-Sturmbannführer służył m.in. w Polsce i Słowacji i secundo, Pollack związany jest z Polską - studiował tu (na Uniwersytecie Warszawskim), w latach 1980-1981, następnie otrzymał od władz PRL zakaz wjazdu do Polski, a potem przez wiele lat był korespondentem tygodnika „Der Spiegel” piszącym z Warszawy i równocześnie tłumaczył już intensywnie literaturę polską na język niemiecki. W uznaniu zasług za działalność translatorską otrzymał nagrody dla tłumaczy (m.in. Karła Dedeciusa i Ryszarda Kapuścińskiego), a w roku 2003 Krzyż Kawalerski Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej. Zatem rozprawa zapowiadająca odczytanie obrazu Polski zawartego w twórczości tak wyjątkowego pisarza, przykuwa uwagę i budzi szczególne zainteresowanie.

Kompozycja pracy

Zapowiedziany w tytule temat rozprawy, Autor realizuje w **dwóch etapach**: najpierw w obszernym (strony 11-60) rozdziale teoretycznym („Theoretischer Hintergrund und methodische Vorgehensweise”) przedstawia teoretyczne oraz metodologiczne założenia pracy, a także stan badań nad zagadnieniami związanymi z rozprawą. Analizuje tu w jedenastu podrozdziałach różne zagadnienia. Od literackich obrazów Polski, kwestii imagologicznych związanych z narodem i religią, poprzez zagadnienia teoretycznoliterackie takie jak: autobiografia, autofikcja, fikcja, literatura faktu, reportaż, a dalej narratologia historyczna, imagologia kulturowa, aż po stan badań w odniesieniu do twórczości Martina Pollacka. **Drugi etap**, to cztery rozdziały poświęcone analizie poszczególnych utworów Pollacka, *Nach Galizien* (rozdział 3), *Der Tote im Bunker* (rozdział 4), *Warum wurden die Stanislaws*

erschossen (rozdział 5) oraz *Kaiser von Amerika, Topographie der Erinnerung* i inne teksty (rozdział 6). Uwagę zwraca podobna objętość rozdziałów 3, 4 i 5 – każdy z nich liczy około 40 stron, natomiast objętość rozdziału 6 odbiega od poprzednich i wynosi 17 stron. Wszystkie te cztery rozdziały analityczne są skomponowane według jednolitego wzorca: po wprowadzeniu w kontekst przedstawianego dzieła, następuje zgłębienie wybranych aspektów i kręgów tematycznych dotyczących Polski. Ostatni rozdział (obejmujący niecałe 4 strony) to podsumowanie i uwagi końcowe. Wykaz źródeł podzielono według czterech kryteriów: teksty Martina Pollacka, wybrane tłumaczenia tekstów Ryszarda Kapuścińskiego przez Pollacka, literatura przedmiotu oraz wykaz artykułów prasowych, wywiadów i filmów. W pracy znaleźć można także dwa obszernie załączniki (Anhang 1 oraz 2). Pierwszy z nich to zapis rozmowy autora rozprawy z Martinem Pollackiem przeprowadzonej 13. grudnia 2018 w Wiedniu, a drugi to zapis wykładu Pollacka na temat roli kultury w Europie Środkowej, wygłoszony 8. października 2012 w Dreźnie.

Merytoryczna ocena pracy

We wprowadzeniu do pracy mgr Sosnowski przedstawia zamierzenia dla poszczególnych rozdziałów. W przypadku rozdziału pierwszego obiecuje zająć się nie tylko metodologią badań, ale także szeregiem pojęć. Wymienia wśród nich m.in.: narodowość, religię, fikcję literacką i literaturę faktu, przyporządkowanie genologiczne twórczości Pollacka. Obiecuje także zmierzyć się z dwoma, jak określa, fundamentalnymi zamierzeniami - zbadaniem obrazów oraz analizą faktów, a także aktualnym stanem badań nad twórczością Martina Pollacka. Poza tym obiecuje przegląd „pól literaturoznawczych” takich jak: imagologia, narratologia i pamięć kulturowa, które klasyfikuje jako „konceptualną bazę pracy”. Mgr Sosnowski obietnicy dotrzymuje i omawia w 11 podrozdziałach wszystkie wymienione aspekty. Za szczególnie wartościowy uważam rozdział 2.3. omawiający kwestię odpowiedzialności w reportażu i w literaturze na kanwie dyskusji toczony już w roku 1925 przez pisarzy i reporterów Erwina Kische i Kurta Tucholskyego. Autor rozprawy naświetla tu aspekty pracy reportera i rozważa różne oblicza „faktu i zmyślenia”. Przedstawione przemyślenia poszerza o spojrzenie dziennikarza i pisarza, Josepha Rotha. Przywołuje doskonale dobrane cytaty, porównuje je z tym, co zawierają opisy w dziełach Pollacka, analizuje wartość tekstu jako dzieła sztuki. Rozpatruje także poglądy szeregu literaturoznawców: Wolfganga Isera i innych. Żongluje zgrabnie wszystkimi elementami aktywnymi w literaturoznawczym spojrzeniu na pole napięcia między rzeczywistością a fikcją. Podobne, ale inaczej sformułowane i oparte na wypowiedziach innych teoretyków literaturoznawców rozważania przynoszą podrozdziały: 2.5 poświęcony faktom i fikcji w literaturze, a także 2.6 zajmujący się granicami między faktem a fikcją. Tu Autor rozprawy odwołuje się chętnie do polskich literaturoznawców (Głowiński, Bartoszyński, Karpiński, Zajas), u których znajduje de facto bardzo zbliżone do siebie oceny i podobne teoretyczne rozważania. Rozdział 2.7 z kolei omawia koncepcję „tworzenia światów” sformułowaną przez Nelsona Goodmana i zamyka rozważania teoretycznoliterackie nad zderzeniem fikcji i faktu. W odróżnieniu od pozostałych podrozdziałów, ten ostatni nie zawiera odniesień do twórczości Pollacka.

Rozproszone w podrozdziałach 2.4 – 2.7 oscylujących wokół tytułowego zagadnienia pracy (między sprawozdaniem a fikcją) i wyprzedzające niejako zasadniczą część rozprawy nawiązania do twórczości Pollacka, są z jednej strony ciekawe, bo zestawione z teorią pozwalają już posmakować, co znajdzie się w dalszych częściach pracy, ale z drugiej strony,

kompozycyjnie, wprowadzają nieład i wybiegają do przodu. W pracy naukowej obowiązuje swoista sukcesja: po podstawach teoretycznych, następuje zastosowanie teorii w praktyce. W rozdziale drugim rozprawy ten porządek jest zakłócony, w moim przekonaniu, z niekorzyścią dla klarownego odbioru rozprawy. Uważam także, że koncepcja „wielkiego” rozdziału drugiego jest zbyt pojemna. Znalazło się w nim właściwie wszystko, bo i teoria i już analiza dzieł Pollacka i stan badań. Wielość otwartych tu dyskursów daje wrażenie, jakoby Autor uprzedzająco zajmował się tu już wszystkim, co może należeć do pracy, przy czym świadomość, że wątki te nie zostały jeszcze wyczerpane, zmusza czytelnika do cierpliwego czekania na zapowiedziane w tytule rozdziału zgłębienie zasadniczego tematu.

W kolejnych trzech podrozdziałach, nadal rozdziału drugiego (2.8, 2.9 oraz 2.10) przedstawiono różne zagadnienia teoretyczne, stosując zawsze ten sam schemat: po omówieniu teorii, następują skrótowe nawiązania do twórczości Pollacka.

Ostatni z podrozdziałów (2.11) przedstawia stan badań nad twórczością Martina Pollacka. Wydaje się, że odstaje on najbardziej od koncepcji całego rozdziału drugiego, i tak już będącego zbiorem mało koherentnym. Rozdział drugi przecież zakładał naszkicowanie tła teoretycznego i metodologii badań. Umieszczenie w nim na końcu stanu badań nad twórczością Pollacka uważam za niefortunne.

Sam sposób przedstawienia stanu badań oceniam jako selektywne omówienie poszczególnych dzieł zestawionych według uznania Autora rozprawy. Tymczasem „Forschungsstand” powinien być obiektywnym, faktograficznym stwierdzeniem wszystkiego (!), co zostało na dany temat napisane, z wyszczególnieniem tego, czego jeszcze nie napisano o badanym temacie.

Rozdziały trzeci, czwarty, piąty i szósty są napisane solidnie i ciekawie. Odpowiadają w pełni tytułowi rozprawy. Czyta się je bardzo dobrze i można się z nich dużo dowiedzieć. Bardzo podoba mi się uwypuklona tu spójność w myśleniu Pollacka i spójność między obrazem Polski ujętym w poszczególnych utworach a tym, co austriacki pisarz wyraża w wywiadach – autor rozprawy bowiem dysponuje (i go często cytuję) wywiadem z Pollackien, który sam przeprowadził i w którym dopytał, już jakoby pod kątem swojej rozprawy o to, jak jednoznacznie oceniać niektóre kwestie. Daje to efekt bardzo głębokiej, solidnej analizy, wiarygodnej i – właśnie poruszającej się wciąż w obszarze pola między „zmyśleniem a prawdą”. Potrafi pan Sosnowski świetnie operować obrazami, cytatai, wnioskami i celnie uchwyconymi ciekawymi szczegółami. Pokazuje tu swoją klasę jako filolog: uważny i umiejętny analityk tekstu. Za słuszną uważam koncepcję, by każdy z rozdziałów poprzedzać odpowiednim wprowadzeniem, pokazującym kontekst powstania analizowanego dzieła i odpowiednie fakty z życia Pollacka.

W czterech analitycznych rozdziałach mgr Sosnowski wyodrębnił katalog obrazów Polski: religia, naród, bieda, polski katolicyzm, niemiecka nienawiść wobec Polski, polskie umiłowanie wolności, historyczny kontekst literackich obrazów Polski. Poszczególne rozdziały omawiające obrazy Polski, zgodnie z ustalonym katalogiem, pogrupowane są nie według motywów, lecz według tekstów Pollacka. I tak w rozdziale analizującym „polską” relację między religią a narodem, Autor rozprawy zajmuje się dziełem *Nach Galizien* (1984), a potem w rozdziale 4, ten sam temat (4.3 Katholizismus und Polentum) zgłębia na podstawie dzieła *Der Tote im Bunker* (2004). Podobnie kształtuje się strategia narracyjna w przypadku tematu polskiej biedy (Armut). Motyw ten pojawia się dwukrotnie, najpierw w rozdziale 3.3.

na podstawie utworu *Nach Galizien* (1984) a potem w rozdziale 5.2. na podstawie dzieła *Warum wurden die Stanislaws erschossen* (2008). Wspomniane tu obrazy zarówno biedy, jak i religii (i inne) omawiane są także jednostkowo, mniej obszernie, w kolejnych rozdziałach pracy. Powracające obrazy Polski mgr Sosnowski analizuje za każdym razem w ramach danego utworu. Jestem przekonana, że analiza, w centrum której stałyby nie poszczególne utwory Pollacka, a same obrazy i motywy, dałaby zdecydowanie głębszy i szerszy wgląd w podjętą tematykę. Pisząc kolejne utwory, miał przecież Pollack już doświadczenie wcześniejsze konkretnych obrazów i motywów, nie mógł być od nich wolny. Zatem opisy te, wynikające z wiedzy i doświadczenia pisarza, ewaluowały w każdym kolejnym jego dziele. Nawet jeśli swoje doświadczenia z biegiem czasu poszerzał o kolejne fakty, pozostawały one wciąż aktywnym składnikiem pamięci tego samego człowieka – autora, Martina Pollacka. Rozczłonkowanie w rozprawie tej indywidualnej pamięci zamkniętej na kartach analizowanych dzieł, jest łatwiejsze i prostsze do przeprowadzenia. Daje etapowo uszczegółowioną analizę poszczególnych utworów Pollacka, ale ostatecznie nie daje spojrzenia całościowego na jego twórczość, nie pokazuje zmian i ewentualnej dynamiki postrzegania Polski naszkicowanej piórem niemieckojęzycznego twórcy.

Pokażę to na przykładzie rozdziału 3.3 („Armut“) opracowanego w rozprawie na podstawie utworu *Gallizien*. Rozdział zamyka wniosek, że w polskiej biedzie Pollack dostrzega źródło napięć między religiami i wyjaśnienie przyczyny zwrócenia się polskich Żydów ku radykalnej grupie syjonistów.

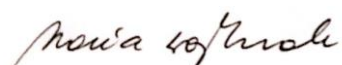
Tymczasem w rozdziale 5.2. o tym samym tytule „Armut“, obraz biedy opracowany został na podstawie tekstu, który powstał prawie ćwierćwiecze później, *Warum wurden die Stanislaws erschossen?* Tu Autor rozprawy nie odwołuje się już do żadnych wcześniejszych literackich obrazów polskiej biedy, a przecież było ich sporo. Dlaczego w pracy znalazły się dwa osobne rozdziały o polskiej biedzie? Ich połączenie, zgodnie z sugestią, by analizować nie poszczególne dzieła lecz spójne obrazy, dałoby dużo szerszą panoramę przedstawionych w dziele Pollacka spojrzeń na Polskę.

Tym samym dotykam także odwoływania się przez mgr Sosnowskiego do niemieckojęzycznej tradycji literackiej w kwestii określonych motywów literackich. W jednych rozdziałach odwołania są (np. w rozdziale 4.5), w innych ich nie ma. Rozdział 4.5 dotyczy dwóch motywów: nienawiści Niemców wobec Polaków oraz umiłowania przez Polaków wolności („Deutscher Polenhas und polnische Freiheitsliebe“). Autor rozprawy korzysta w przypadku tej analizy z jednej publikacji, *Der Tote im Bunker* i uzupełnia całość cytatami z wywiadu. Na stronie 131 stwierdza, że Pollack jest kontynuatorem tradycji literackiej („Fortführer der literarischen Tradition, die in den Polen eine Nation der Freiheitskämpfer sieht“) i przywołuje *Polenlieder* publikowane po powstaniu listopadowym. *Der Tote im Bunker* to tekst, który ukazał się w roku 2004, w podtytule nosi specyfikację „Bericht“ (sprawozdanie). Przedstawione tu nawiązanie do tradycji literackiej przez Pollacka wydaje mi się być ryzykowne. Mam wątpliwości, czy możemy dziś czytać i interpretować teksty (nie)literackie nawiązując do utworów, które dotyczą wprawdzie podobnych motywów, ale powstawały prawie 200 (!) lat wcześniej w diametralnie innych okolicznościach i kontekstach historyczno-literackich. Bo np. co z niemieckojęzycznymi tekstami o polskim umiłowaniu wolności choćby z lat osiemdziesiątych, kiedy polska *Solidarność* zachwyciła świat? Dziś nota bene interpretacja odchodzenia Polaków z Kościoła Katolickiego także odwołuje się do polskiego „umiłowania wolności“, a równocześnie nierzadko określa się tę

wolność jako stereotyp (por. Dariusz Wojtaszyn (*Polnische Freiheit*, w: „Interakcje. Słownik komunikowania polsko-niemieckiego”). Uważam, że oczywiście ani przedstawienie szczegółowej tradycji w przypadku poszczególnych obrazów Polski nie jest zadaniem ocenianej rozprawy, ani też odwoływanie się do literackiej tradycji sprzed setek lat. Praca z obszaru wzajemnego oddziaływania polsko-niemieckiego, powinna uwzględniać analizę kontekstów aktualnych około czasu, w którym powstawały analizowane utwory. Cechy przypisywane Polakom i obrazy Polski opisane w różnych współczesnych niemieckojęzycznych tekstach, tworzą dziś jedną wielką „tkankę imagologiczną”. Działa ona na zasadzie Bachtinowskiego „cudzego słowa” - niesie w sobie to, co zaistniało w przestrzeni publicznej i dziś, i wczoraj, i przed stu laty. Żaden z przedstawionych przez Pollacka obrazów nie zaistniał w izolacji. Odnoszą się one do wcześniejszych kontekstów i stanowią kolejne „wpisy” do wielkiej księgi „Polenbilder”. Takiego spojrzenia na twórczość Pollacka zabrakło mi w rozprawie. Niemniej pozostaje ona wartościowym, zgłębnym i uporządkowanym opisem pozwalającym zdecydowanie lepiej zrozumieć dzieło austriackiego pisarza. Za bardzo wartościowy uważam także dołączony do rozprawy samodzielnie przeprowadzony przez pana Sosnowskiego wywiad z Martinem Pollackiem. Jest to unikatowe uzupełnienie tego wszystkiego, o czym traktuje rozprawa. Pan Sosnowski wykazał się tu podwójną umiejętnością – wykorzystał w pracy reporterskiej swój potencjał naukowy. Przeprowadzając wywiad wiedział już dobrze, jakie będzie chciał stawiać tezy w swojej rozprawie i uzyskał szereg cennych wypowiedzi od austriackiego pisarza.

Konkluzja

W świetle przeprowadzonej analizy i oceny rozprawy doktorskiej pana Adama Sosnowskiego, należy stwierdzić, że rozprawa spełnia kryteria stawiane rozprawom doktorskim. Przedstawiona do recenzji rozprawa stanowi oryginalną analizę twórczości znanego w niemieckojęzycznym dyskursie intelektualnym pisarza publicysty i tłumacza, Martina Pollacka. Ponadto wyartykułowane w pracy podejście metodologiczne dowodzi pogłębionej ogólnej wiedzy teoretycznej Doktoranta w zakresie nauk o literaturze, a także umiejętności prowadzenia samodzielnie analizy tekstu literackiego. Praca jest napisana bardzo ładną niemiecką, ciekawa. Recenzowana rozprawa spełnia wszystkie kryteria właściwe dla rozpraw doktorskich, co uzasadnia postawienie wniosku o jej przyjęcie, dopuszczenie do publicznej obrony i kontynuowanie czynności w ramach przewodu doktorskiego p. mgr Adama Sosnowskiego.

Maria Wojtczak

Poznań, 18.9.2023